

SPOLOČENSKÉ BYTIE A SPOLOČENSKÉ VEDOMIE

JÁN KOCKA

Z Večernej univerzity marxizmu-leninizmu v Bratislave sa obrátili na redakciu, aby uverejnila článok o vzťahu spoločenského bytia a spoločenského vedomia.

Tak ako sa v náhľadoch na prírodu v dejinách myslenia vytvorili dve základné skupiny náhľadov, aj v ponímaní spoločenského diania, dejín spoločnosti a ich hybných síl existujú dva protikladné názory, a to historický materializmus a historický idealizmus. Kým filozofický materializmus, materialistické chápanie prírody je veľmi starý svetonázor, princípy ktorého nájdeme jasne formulované už v antickej gréckej filozofii, historický materializmus je javom novovekým a jeho vznik je nerozlučne spojený so vznikom marxizmu. Rozpracovanie tiež historického materializmu je revolučným javom v dejinách filozofie vôbec, ale aj v dejinách materializmu samého. Predmarxistický materializmus sa totiž prevažne sústreďoval na svetonázorové generalizácie prírodného diania a oblasť spoločenskú si všimal celkovo málo, ba mnohí veľkí materialisti boli idealistami v chápaní spoločenského diania. Preto je úplne odôvodnené, keď marxistickú filozofiu nazývame dialektickým a *historickým* materializmom. Týmto názvom sa zdôrazňuje jednota materialistického chápania prírody a spoločnosti. Historický materializmus sa stal filozoficko-metodologickým základom spoločenských vied a tie sú materialistickými iba potiaľ, pokiaľ tento základ rešpektujú.

Historický idealizmus. Idealistickým je také chápanie spoločenského diania dejín, ktoré za ich hybnú silu pokladá svetového ducha, boha, idey, myšlienky. Idealistickým je napríklad cirkevno-náboženské ponímanie ľudských dejín ako procesu riadeného božou vôľou a smerujúceho k nejakému vopred určenému cieľu. Idealizmom je ďalej ponímanie dejín ako výslednice snaženia vynikajúcich ľudí a ich myšlienok. Podľa idealistickej historiografie osud národov, impérií, štátov závisel výhradne iba od toho, akých mali panovníkov, vojvodcov a mysliteľov. Hlavným hybným činiteľom ľudského konania, a to tak individuálneho ako aj spoločenského, sú podľa tohto názoru faktory duchovné, ideologické a celé ľudské dejiny sa javia ako ich realizácia. Systém historického idealizmu do typickej podoby vypracoval Hegel, ktorý celý spoločenský vývin považuje za uskutočňovanie ducha. Kritika Hegla bola Marxovi a Engelsovi príležitosťou podať výklad materialistického chápania ľudských dejín.

Historický materializmus je aplikáciou všeobecných princípov materializmu na javy spoločenského života, je materialistickým pohľadom na ľudské dejiny. V protiklade k idealizmu historický materializmus chápe spoločenské dianie ako zákonité, podmienené vývinom základných určujúcich činiteľov, ktoré nazývame spoločenským bytím. Hlavným určujúcim faktorom v dejinách je spôsob výroby materiálnych statkov a spôsob ich rozdeľovania. Majetkové vlastnícke vzťahy sú podkladom triednej diferenciacie spoločnosti a majú svoj ideový odraz v politicko-právnom poriadku. Veľké sociálne hnutia boli motivované snahou zmeniť vlastnícke vzťahy, ustanoviť nové triedne, príp. beztriedne

zriadenie. Marx veľmi výstižne charakterizuje ľudské dejiny ako dejiny triednych bojov. Je nepopierateľnou zásluhou marxizmu, že po prvý raz v dejinách myslenia postavil skúmanie spoločenských javov na vedecký základ a objavil zákonitosti a hybné sily dejín.

Spoločenské bytie. Pod pojem spoločenského bytia zahŕňame všetky podmienky materiálneho života spoločnosti, ich prírodné zdroje, ďalej spôsob výroby, t. j. vytváranie hodnôt z daných zdrojov určitou výrobnou technikou a konečne vlastnícky pomer k základným výrobným prostriedkom, výrobné vzťahy. Kategória spoločenského bytia zasahuje teda do oblasti prírodnej a spoločenskej, pričom v prípade výroby sa faktory prírodné prelínajú so spoločenskými. Vývin zložiek spoločenského bytia je zákonitý. Spoločnosť si nemôže ľubovoľne vytvárať prírodné prostredie ani spôsob výroby, ani ustanovovať výrobné vzťahy. V tomto zmysle sa ľudské dejiny javia ako determinovaný historicky rozvinutý proces, v ktorom dochádza k politicko-ekonomickým zmenám na určitom stupni, keď sa realizuje kvalitatívny zlom v niektorej zo zložiek spoločenského bytia na základe ich protirečivého vzťahu. Pre politicko-ideový vývin spoločnosti má rozhodujúci význam forma výrobných vzťahov a ich pomer k výrobným silám. Ich dialektické protirečenie určuje obsah veľkých sociálnych zmien, ktoré nazývame sociálnymi revolúciami. V každej revolúcii ide o úpravu vlastníckych pomerov, o určenie podielu v užívaní materiálnych hodnôt vytvorených spoločnosťou. Toto víťazná trieda stanovuje politicko-právnym poriadkom. Súhrn výrobných vzťahov nazývame *základňou* danej spoločnosti a z nej vyplývajúce právne dôsledky a odrazy v umení, morálke, filozofii jej *nadstavbou*. Pojem základne je teda užší ako pojem spoločenského bytia. Teda o určujúcom vplyve základne na nadstavbu spoločnosti je materialistickou metodologickou smernicou pre ponímanie a vysvetľovanie kultúrnych javov, hlavne dejín politických ideológií, politických ustanovizní, morálky danej spoločnosti.

Spoločenské vedomie vytvára súhrn kultúrnych javov rozmanitej povahy, ktoré nazývame *formami* spoločenského vedomia. Spoločenské vedomie nie je mechanickým súčtom individuálnych vedomí, ale sa utvára ako špecifický jav na základe existencie spoločnosti, kolektívneho spolužitia a spoločenskej delby práce, pričom samo hrá významnú úlohu pri formovaní spoločenských kolektívov. Treba poznamenať, že spoločenské vedomie nemožno ponímať iba ako *vedomie*, ale spolu s jeho prejavmi. Tak napr. nemožno odtrhnúť v umení estetické vedomie, cítenie od umeleckých diel, ktoré sú nositeľmi tohto cítenia. Spoločenské vedomie je odrazom spoločenského bytia v jednotlivých kultúrnych formách, v ňom sa jednotlivé javy alebo prejavy realizujú v súlade s ideovými zásadami príslušnej formy spoločenského vedomia. Morálka, morálne konanie je realizáciou spoločnosťou uznaných morálnych zásad. Pravda, historický materializmus sa tu odlišuje od idealizmu tým, že kým idealizmus za konečné a dostačujúce uznáva ideové motívy, historický materializmus hľadá a skúma *korene* princípov, ideálov, hodnotiacich kritérií ako obsahu spoločenského vedomia a nachádza ich v charaktere spoločenského bytia v základných ekonomických a politických potrebách spoločnosti. Samostatnosť foriem spoločenského vedomia, filozofie, vedy, umenia atď., je odrazom spoločenskej delby práce a diferencovanosti kultúrnych záujmov a schopností členov spoločnosti. Sú kultúrne celky, kde formy spoločenského vedomia je dosť ťažko odlíšiť. V indickej kultúre je zjednotené náboženstvo s filozofiou, umením, morálkou oveľa viac ako v kultúre európskej. Formy spoločenského vedomia nemožno teda metafyzicky od seba odtrhnúť, ani im pripisovať charakter nemennosti.

Vzťah spoločenského bytia a spoločenského vedomia. Ak marxizmus zdôrazňuje primárnosť spoločenského bytia v určovaní obsahu a foriem spoločenského vedomia, neznamená to, že tento vzťah poníma ako pasívne, mechanické zrkadlenie bytia vo vedomí.

Marx i Engels veľmi často zdôrazňovali *zložitosť, sprostredkovanosť i spätnosť* tohto vzťahu. Jednotlivé formy spoločenského vedomia majú určité relatívne vlastné zákonitosti a preto hovoríme aj o autonómnosti ich vývinu. Niektoré kultúrne produkty a formy, nemajúce charakter nadstavbovosti pretrvávajú politicko-ekonomické zmeny.

Ďalej nesprávne by bolo považovať obsah a produkty spoločenského vedomia za *pasívny* odraz politickej a ekonomickej sféry. Kultúrna oblasť vplyva na ekonomicko-politickú sféru v zmysle pozitívnom alebo negatívnom. Nebolo by ťažké historickými dokladmi dokázať retardačný vplyv napríklad feudálnej ideológie na vývin európskej ekonomiky začiatkom novoveku. A naopak, socialistická ideológia je presvedčivým dokladom pozitívneho vplyvu na všestranný ekonomický a sociálny vývin socialistických krajín.

Spätný vplyv spoločenského vedomia na oblasť spoločenského bytia vyplýva z toho, že v ľudskom konaní objektívnu činnosťnú zložku nerozlučne sprevádza zložka subjektívno-vedomá. No jednako i keď ľudia vedia odôvodňovať svoje činy, nemôžu si úplne uvedomiť *dosah* a dôsledky svojho konania. Predsavzatia sa často dostávajú do rozporu s výsledkami, ktoré sú určované nielen vedomím, zámermi, cieľmi, ale i podmienkami tak prírodnými ako aj spoločenskými. Pokiaľ ide o spätný vplyv, zvláštne miesto majú tie formy poznania, ktoré sa priamo dotýkajú ekonomickej a politickej sféry. Sú to objektívne vedecké poznatky a skúsenosti, súhrnne nazývané vedou a ďalej pojmy a normy právno-politické vykonávajúce bezprostredný vplyv na reguláciu spoločenského života.

Spôsob výroby, ktorý je najdôležitejším činiteľom vo vývine spoločnosti, je okrem iných faktorov podmienený aj úrovňou objektívnych poznatkov a skúseností. Úloha vedy a technológie je tu očividná. Spätný vplyv právnej nadstavby spočíva v určovaní a zabezpečovaní základných noriem konania; majetkových vzťahov, povinností, práv a pod. Takto právno-politická nadstavba, vznikajúca v dôsledku úpravy triednych vzťahov, vykonáva regulačný vplyv na svoj plodiaci základ, samozrejme len potiaľ, pokiaľ trvajú jej predpoklady vo forme politicko-mocenskej opory.

Efektívnosť spätného vplyvu spoločenského vedomia na spoločenské bytie závisí od historických podmienok a od triednej štruktúry spoločnosti. V socialistickom zriadení úloha a význam foriem spoločenského vedomia vystupujú v celkovom pozitívnom vývine spoločnosti zvlášť do popredia. To však nie je nijak v rozpore so základnými tézami historického materializmu. Význam vedy a vedeckého vzdelania občanov vyplýva z toho, že socialistická spoločnosť je vedecky riadená. Základné právne a etické normy socializmu sú formulované v línii najpokrokovejších a najdemokratickejších cieľov, aké vôbec dejiny poznajú. Svetonázor socialistickej spoločnosti, jej filozofia sa opiera o objektívne vedecké poznatky a pokrokové odkazy minulosti. Dialektický a historický materializmus je vedeckou filozofiou, jedine zúčiteľnou s výstavbou socializmu a komunizmu. Historický materializmus je svetonázorový základ, kompas bojov robotníckej triedy na odstránenie vykorisťovateľského spoločenského poriadku a na vybudovanie beztriednej spoločnosti, je filozofickým základom revolučnej spoločenskej praxe.